
ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST ЎТМИШГА НАЗАР

Масалиева Олгиной Масалиевна
Тарих фанлари номзоди, доцент
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети
Ўзбекистон тарихи кафедраси доценти

БУХОРО ХОНЛИГИ ТАРИХИ МАНБАШУНОСЛИГИНИНГ АЙРИМ ЖИХАТЛАРИ

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2019-1-6>

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Бухоро хонлиги (амирлиги) манбашунослигининг XX асрдаги айрим жиҳатлари кўриб чиқилган. Бухоро хонлиги (амирлиги) манбашунослиги шарқшунослик тадқиқотлари негизида олиб борилган, шарқшунос олимлар ҳужжатларни ва шарқ қўлёзмаларини ўрганишга катта эътибор беришганлиги, бу соҳада, айниқса А.Семенов, А.Фитрат, П.Иванов, О.Чехович, М.Абдураимов, А.Вильданова каби бир қатор олимлар бир қанча ёрликлар, вақфномалар ва ёзишмаларни илмий истеъмолга киритганлиги ёритилган.

Калит сўзлар: Бухоро хонлиги, Бухоро амирлиги, шарқшунослик, манбашунослик, қўлёзмалар, вақфномалар, ёзишмалар.

Масалиева Олгиной Масалиевна
Кандидат исторических наук, доцент
Узбекский государственный университет мировых языков
Доцент кафедры истории Узбекистан

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ ИСТОРИЯ БУХАРСКОГО ХАНСТВО

АННОТАЦИЯ

В этой статье рассматриваются некоторые аспекты источниковедения Бухарского ханства (эмирата) в XX веке. В нем освещено, что источниковедение Бухарского ханства (эмирата) основано на востоковедении, большое внимание уделяется изучению документов и восточных рукописей, в частности, таких как А. Семенова, А. Фитрата, П. Иванова, О. Чеховича, М. Абдураимова, А. Вильдановой которые применяют на практике несколько ярлыков, вакуфные записи и переписки.

Ключевые слова: Бухарское ханство, Бухарский эмират, востоковедение, источниковедение, рукопись, вакф, переписки.

SOME ASPECTS OF SOURCE STUDY THE HISTORY OF BUKHARA KHANTIAN

ANNOTATION

This article deals with some aspects of the sources of the Bukharian Khanate (emirate) in the 20th century. In this article illuminated source study of the Bukharan khanate (emirate) is based on oriental studies, the great attention paid to the study of oriental documents and Oriental manuscripts, particularly many scientists, such as A.Semenov, A.Fitrat, P.Ivanov, O.Chekhovich, M.Abduraimov, A. Vildanova, have put into practice the use of several waqf and correspondences.

Key words: Bukhara khanate, Bukhara emirate, oriental studies, source studies, manuscript, waqf, correspondence.

XIX аср иккинчи ярми - XX аср бошларида шарқшунослик тадқиқотлари ва уларнинг ташкилотлари масштаблари сезиларли ўзгарди. Россияда шарқшуносликнинг ривожланишида Фанлар академиялари ва улар билан боғлиқ илмий жамиятлар, университетлар, шунингдек махсус ўқув юртлари асосий роль ўйнади. XX аср бошларида мазкур мураккаб жараёнларнинг муҳим қонуний натижаси - шарқшунослик бир бутун таълим тизими ва фанининг вужудга келиши бўлди. Ўзбекистон шарқшунослиги тарихи мазкур тизим ва унинг асосий элементлари: педагогик ва тадқиқотчилик, ўқув фаолиятларининг таркибий қисми сифатида қаралади.

XX аср 90 йилларида Б.Аҳмедов "гарчи ёзма манбаларни ўрганиш ва илмий тадқиқ этиш билан бир пайтда уларни системалаштиришга аллақачон киришилган бўлсада, афсуски, бу муҳим иш анча сусткашлик билан олиб борилмоқда"[1, Б.364.], деб ёзади.

Ҳар ҳолда янгича турдаги манбашунослик Тошкентда 1870 йилда руслар ташкил қилган кутубхона негизига юзага келди. Эндиликда бу кутубхона Давлат Халқ кутубхонаси деб аталарди.

XX аср бошларида қўлёзма китоблар ва тошбосма асарлар сочилган ҳолда ҳар ер -ҳар ерда сақланар эди. Улар асосан Тошкент, Самарқанд, Хива, Кўқон, Андижон ва бошқа шаҳарларда кўпинча хусусий кишилар қўлида сақланган. Уларни бир ерга, чунончи Тошкент Давлат Халқ кутубхонасида (1870 йилда таъсис этилган) жам этиш 1933 йилдан яъни Халқ Комиссарлари кенгашининг 1933 йил 25 апрелда чиқарган "Республика қўлёзма фондларини бирлаштириш тўғрисида" ги қароридан кейин бошланган эди" [1, Б.365.].

Бухоро хонлиги манбашунослиги ҳам шу доирада ўрганилган.

Ўзбекистонда Бухоро хонлиги (амирлиги) тарихи XX аср манбашунослиги ва тарихшунослиги доирасидаги дастлабки таҳлилий уринишлар 1910 йилларнинг ўрталаридан бошланди. В.В.Бартольднинг [2, Б.79-93] Европада ва Россияда Шарқни ўрганиш [4, Б.439-446.]мақоласида "1820 йилда Бухорога Негри элчилиги жўнатилди, Оренбургдан Бухорога саёҳат элчилигининг иккита иштирокчиси Мейендорф ва Эверсман томонидан тавсифланди, бош штаб офицери Мейендорф (элчилик котиби) асари француз тилида Парижда, табиатшунос Эверсман асари эса немис тилида Берлинда чоп этилди... Негри амирдан "Тарихи Муқимхоний" тарихий қўлёзмасини совға сифатида олди, асар кейинроқ профессор О.И.Сенковский томонидан француз тилига ўгирилган ва нашр этилган бўлиб, узок йиллар европаликлар учун Бухоро хонлиги тарихини ўрганишида ягона манба бўлиб қолган,"[4, Б.439]деб ёзади.

В.Бартольд шунингдек "1834 йилда аввал Оренбург билим юртида татар тили ўқитувчиси, кейинчалик Ташқи ишлар вазирлиги ҳузуридаги шарқ тиллари ўқув бўлими директори бўлган, барон Демезон Оренбургдан Бухорога саёҳат қилди. Олим - шарқшуноснинг бу иши кўп натижа келтирмаган бўлса ҳам фан учун бу дадил қаҳрамонна ишдир, 30 йил ўтиб шундай қаҳрамонликка венгер шарқшуноси Вамбери эришди"[4, Б.440], деб баҳолайди.

В.Бартольднинг ёзишича, 1839 йилда амир илтимосига кўра чақирилган биринчи саёҳат Ковалевский ва Гернгросс саёҳати ўз мақсадига етмади, инженер Бутенев ва Богословский, ёш шарқшунос-автодидакт Хаников, Царскосельский лицейи тарбияланувчиси ва табиатшунос Леман (1841-1842 йиллар) ҳамкорлигидаги саёҳат озгина муваффақиятли бўлди. Саёҳатнинг асосий натижаси Ханиковнинг "Бухоро хонлиги тавсифи" (1843 йил) китоби бўлди. Китобда мамлакат ҳақида, аҳолиси, маъмурий тузилишининг хусусиятлари ҳақида батафсил маълумот берилиб, иловалар берилган.

Муаллиф Хаников китоби батафсил ва хонликнинг барча жиҳатларини қамраб олганлигини, Д.Н.Логофет асари эса хонлик ҳудудидида ўн йиллар давомида яшаганлигига қарамасдан... илмий талабларни қондирмаслигини ёзади [4, Б.440-442.].

В.Бартольд мазкур мақоласида яна табиатшунос Леман Заравшонга биринчилардан бўлиб келганлиги ва уни тавсифлаганлигини, 1858 йилда Хива ва Бухорога Игнатъев элчилиги ҳақида маълумотлар беради.

В.Бартольд 1868 йилдаги воқеалар рус тадқиқотчилари учун Бухоро хонлигини бутунлай кириш мумкин бўлган жойга айлантирганлигини, инқилобдан сўнг Бухоронинг ўзида илмий ишлар муассасалари, биринчи навбатда кутубхоналар ва музейлар учун зарур бўлган асослар учун чоралар кўрилганлигини ёзади.

Бартольднинг мазкур мақоласидан кейинчалик кўп тадқиқотчилар ўз ишларида фойдаланган ва мулоҳаза билдирган.

М.А.Ахунова ва Б.В.Луниинлар, "энг йирик рус олими, академик В.В Бартолд ўз асарларида, хусусан, Европада ва Россияда Шарқни ўрганиш тарихи (1911)да Бухоро ҳақида рус тадқиқотчиларининг ишларини танқидий баҳолади. Бухоро хонлиги тарихига бағишланган бир қатор инқилобдан аввалги (айниқса, Д.Н.Логофет ва А.Губаревич-Родобильский) асарлар қисқача, аммо тарихшунослик тадқиқотлари умумлаштирилган саҳифаларда аниқ баҳоланди" [3], деб фикр билдиришди.

Шарқшунос олимлар ҳужжатларни ўрганишга катта эътибор бериб келишган. Бу соҳада, айниқса А.Семенов, А.Фитрат, П.Иванов, О.Чехович, М.Абдураимов, А.Вильданова каби бир қатор олимлар бир қанча ёрлиқлар, вақфномалар ва ёзишмаларни илмий истеъмолга киритдилар.

1917 йилда А.А.Семенов Сайид Ҳайдар-ша қўлёмаларини тожик тилидан рус тилига таржима қилиб, изоҳлар билан нашр этгирди. [13]

1933 йилда профессор Фитрат томонидан эълон қилинган "Ўрта Осиёдаги аграр муносабатлар бўйича уч ҳужжат" мавзуидаги мақола Ф.Б.Ростопчин томонидан форсчадан рус тилига ўгирилиб эълон қилинди. Мақолада "Шайбонийхон вақф ёзувлари" деб номланган қисмида Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида 670 рақами остида сақланаётган 107 варақдан иборат ҳужжат ҳақида маълумот берилган. Профессор Фитратнинг ёзишича, мазкур вақф ёзуви Шайбонийхонга эмас, балки Темур Султон ибн Шайбонийхоннинг рафиқаси Бурундук хон уруғидан бўлган Михр Султон хонимга тааллуқли эканлигини хабар беради. Ҳужжатда Муҳаммад Шайбонийхон Самарқанд шаҳридаги Бобо Худойдод мавзеида Хонийа мадрасасига асос солганлиги, Шайбонийхон вафотидан кейин Таймур султон қурилишни тугатишга киришганлиги, лекин иш тугамасдан Кулак даштидаги Хутлон провинциясида вафот этганлиги сўнг

унинг беvasи Михр Султон Хонум қурилишни тугатиб, жануб томонидаги яна бир мадрасага безак берганлигини, мадраса билан бирга Самарқанд ва унинг атрофидаги, Кеш, Насаф вилоятларида катта миқдордаги дўконлар, ҳовлилар, тегиримонлар, қишлоқлар, боғлар ва ҳ.к ҳаёда тариқасида вақф қилганлиги ёзилган.

Мақолада тилган олинган иккинчи ҳужжат "Амир Ҳайдарнинг Сайид Аҳмад Хожага ҳаёда ёзуви" муаллиф кутубхонасида сақланаётганлиги, Сайид Аҳмад Хожа йигирма йиллик хизмати давомида ўзининг ҳукмдорининг хатлари ва ҳаёда ёзувлари, барча ёрлиқларини 410 варақдан иборат, 962 та турли ёрлиқларни ўз ичига олган китобчага ёзган.

Проф. Фитрат Улуғ -тепа, Халаж ва Гунаш туманларида туркманларнинг қуrolли қўзғолони, Бухоро ва Қўқон ўртасидаги ҳарбий ҳаракатлар, Шаҳрисабздаги кенагаслар ва Бухорода мангитлар ўртасидаги уруш, машҳур ўртаосийлик шоир таржимаи ҳоли ҳақидаги хат, амир Ҳайдар ва Хива хони ўртасидаги уруш, солиқлар миқдори ва фавқуллода тўловлар, масалан, бой-бача, чирик, жул ва уларнинг олиниш усули ва миқдори ҳақида ва қатор хатлар ер-сув масаласига оид эканлиги тўғрисида маълумот беради.

Мақолада яна Амир Насруллонинг Ҳаким Қўшбегига ёзган мактуби ва унадаги сафиди, кабуди, жул, танабона, олуфэ каби солиқлар ва сув сув тақсимоти ҳақида маълумот беради.[14, Б.69-87]

Шулардан Амир Ҳайдар ёзишмалари ҳақида 60 йилларда М.Абдураимов тадқиқот олиб борди.

В.Л.Вяткин ва П.П.Ивановлар Жўйбор шайхлари хўжалиги тўғрисида ўзларининг махус асарларини яратганлар. Бироқ, В.Л.Вяткин энг йирик "Жўйбор хожалари феодал хўжалигининг асосчиси Муҳаммад Ислоннинг таржимаи ҳолини XVI аср биринчи ярмида рўй берган асосий сиёсий воқеалар асосида қисқача ёритиш билан чегараланган.[6, Б.18.]

П.П. Иванов эса Жўйбор шайхларининг хўжалик ҳужжатлари (1544 /45 - 1577/ 78 йилларга оид 385 та ҳужжат) ҳамда бир қатор тарихий ("Абдуллонома") ва биографик ("Матлаб ут- толибин") асарлар ва махус илмий адабиётларга суянган ҳолда бу феодал хўжалик ҳақида йирик илмий асар ёзган.[10, 1, Б.24]

В.И.Беляев ўзининг В.А.Ивановнинг нашр этилган сўзбошисидан фойдаланган. В.И.Беляев рўйхати Бухоро коллекцияси қайта ишлаш ва шифрлаш тарихини ёритиб, бутун коллекцияси тавсифи учун муҳим бўлган кириш қисми билан таъминлаган.[5, Б.60-62]

1937 йилда нашр этилган П.П.Ивановнинг "1821-1825 йилларда Бухоро хонлигида хитой-қипчоқлар қўзғолони. Манбалар ва тадқиқотлар тажрибаси" номли китобида XVI - XIX асрларда Ўрта Осиёда ижтимоий ҳаракатлар характери тўғрисидаги масалага оид, амир Ҳайдар даврида Бухоро аҳволи, 1821-1825 йиллардаги қўзғолон шарт-шароитлари, қўзғолон тарихи учун манбалар каби масалалар ёритилган. Муаллиф 1821-1825 йиллардаги қўзғолонни Муҳаммад Ёқуб Бухорийнинг "Гулшан ал-мулук" ва "Рисола", Муҳаммад Ҳакимнинг "Мунтахабат-таворих", Муҳаммад мир Олим Бухорийнинг "Тарих-и амир Насрулло", Ибодулла ва Муҳаммад Шариф томонидан тузилган "Тарих-и амир Ҳайдар", "Мултақит-ат-таворих" Аваз Муҳаммаднинг "Жаҳон-нома" қўлёзмалари асосида ёритиб берган.[8, Б.123.]

1943 йилда Шарқ қўлёзмаларини тадқиқ этиш институтининг ташкил этилиши нафақат қўлёзма ва тошбосма асарларни сақлаш, балки уларни чуқур илмий тадқиқ этиш ишига йўл очиб берди.

1954 йилда Тошкентда бўлиб ўтган қўшма илмий сессияда тарихни ёритиш учун Шарқ қўлёзмаларини ва архив ҳужжатларини мунтазам равишда ўрганиш ва нашр этиш зарурлиги уқдириб ўтилган эди.[15, Б.11]

А.Р.Мухаммеджанов [12] ва Т.Нигматов китоби [13] Россия билан Ўрта Осиё хонликлари ўзаро алоқалари тарихи ҳақидаги махсус тарихшунослик иши ҳисобланади. Китобда XIX асрнинг 20-50 йилларида Бухоро ва Хива хонликларининг Россия билан иқтисодий, сиёсий ва қисман маданий соҳада олиб борган муносабатлари XIX аср биринчи ярмидаги рус саёҳатчилари: Г.Мейендорф, Э.Эверсман, Будрин, Н.Ханьков, А.Леман, Богословский 2-й, К.Бутонов, Н.Игнатъев, Н.Залесов ва бошқаларнинг нашр этилган асарлари, маҳаллий тарихчилардан Мир Абдулкарим Бухорийнинг Парижда Ч.Шефер нашр эттирган "Ўрта Осиё тарихи", Мулла Ибодулла ва Мулла Муҳаммадшарифларнинг "Тарихи амир Ҳайдар" (ЎЗРФА ШИ, инв.№1836) шарқ қўлёзма хатлар тўпламларидан бири "Мактубот, муншаот ва маншурот" (ЎЗРФА ШИ, инв.№289 ва 300)да келтирилган Бухоро амирининг рус императорига юборган икки дона ёрлиги асосида ёритилган.

1958 йилда нашр этилган П.П Ивановнинг "Ўрта Осиё тарихи бўйича очерк" (XVI-XIX асрлар) китоби икки бўлимдан иборат: XVI - XVIII асрларда Ўрта Осиё ва XIX аср биринчи ярмида Ўрта Осиё хонликлари қисмини ўз ичига олган. Китобнинг биринчи бўлим иккинчи бобида "Шайбонийхон ва унинг босқини. Бухоро ва Хива хонликларининг ташкил этилиши", учинчи бобида "XVIII асрда Бухоро ва Хива хонликлари", иккинчи бўлим тўртинчи бобида "Бухоро хонлиги", еттинчи бобида "XVII - XIX аср биринчи ярмида Ўрта Осиё халқлари маданий ҳаёти" ёритилган.[9, Б.224]

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида сақланаётган манбалар ўн бир жилдлик машҳур фихрист "Ўзбекистон ССР фанлар Академияси шарқ қўлёзмалар тўплами"да [17] тавсифга олинган эди, фихриstdа Бухоро хонлиги тарихига тааллуқли манбалар ҳам ўрин олган.

XX аср 60-йилларида шарқшуносликка оид тадқиқотлар олиб борилиб, уларда Бухоро хонлигига тааллуқли маълумотлар ҳам учрайди.

Л.М.Епифанова китобида [7, Б.74] Аҳмад Донишнинг "Рисола", Абдал азим Сомий Бўстонийнинг "Тухфаи шоҳий", Салимийнинг "Тарихи Салимий", Муҳаммад Шариф садр Зиёнинг "Тарих", Ҳамид ибн Бақо хожанинг "Танзил ил ал амсол фи зикри баёни ал аҳвол" асарлари асарлари ва Бухоро амири Музаффарнинг турк султониға ёзган мактуби ҳақида батафсил маълумот беради.

Б.В.Луниинг асарлари Бухоро хонлигининг инқилобгача энг йирик тадқиқотчиларининг таржимаи ҳоли, уларнинг илмий ижодини тарихшунослик нуқтаи назаридан баҳолаб, батафсил библиографик маълумотлар беради.[11.]

Б.Луниининг "Ўрта Осиё инқилобгача ва совет шарқшунослигида" мавзуидаги китобига Юрий Брегелнинг тақризи чоп этилди.

О.Д.Чеховичнинг ёзишича, "Ўзбекистонда ижтимоий фанлар" журналида муаллиф томонидан тарихий-терминологик коллектив ишини ташкил этиш учун бир қатор тақлифлар берилган. [18, Б.46-49.]

1965 йилда О.Д.Чеховичнинг "Тарихий терминологик тадқиқотларнинг бориши ҳақида" номли мақоласида Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон халқлари ёзма ёдгорликлари борасида ўтказилаётган тарихий-терминологик тадқиқотлар масаласига бағишланган. Мақолада Ўрта Осиё ва Олд Осиё манбалари асосида коллектив бўлиб, ҳозирги манбашунослик талабларига жавоб бера оладиган йирик (ҳужжатли) лугат тузиш устида иш олиб боришлари лозимлигини уқтиради.[19, Б.56-63.]

Хулоса сифатида шуни қайд этиш лозимки, Бухоро хонлиги тарихи XX - XXI асрлар манбашунослиги бўйича яхлит тадқиқот ҳозирча амалга оширилмаган. Лекин мавзунинг баъзи жиҳатлари ёритилган асарлар, мақолалар, қўлланма ва нашр этилган манбаларнинг сўзбошисида қисқача тавсифлар мавжуд.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Аҳмедов Б. Ўзбекистонда XVI-XVIII асрлар тарихий манбаларни ўрганишнинг баъзи бир яқунлари//Тарихдан сабоқлар.Т.,1994.364 б.
2. Арапов Д.Ю.Бухарское ханство в русской востоковедческой историографии. - М.,1981.-С.79-93.3.
3. Ахунова М.А., Лунин Б.В. История исторической науки в Узбекистане. - Т., 1970. Очерки истории исторических науки в СССР. Т. II-III. М. 1960-1963;
4. Бартольд В.В.История изучения Востока в Европе и России // Академик В.В.Бартольд. Сочинение. Том IX, Глава XVIII, С.439-446.
5. Беляев В.И.арабские рукописи бухарской коллекции Азиатского музея Института востоковедения АН СССР,- Труды ИВ АН СССР.VI.1953.стр.60-62.
6. Вяткин В.Л. Шейхи Джуйбари.Т.О-во для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами. 1927. 18 стр.
7. Епифанова Л.М. Рукописные источники по истории Средней Азии периода присоединения её к России. (Бухара).- Т.,1965. -74 с.
8. Иванов П.П. Восстание китай-кипчаков в Бухарском ханстве в 1821-1825 гг. Источники и опыт их исследования // Труды института востоковедения. Т. XXVIII. - Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1937. -123 с.
9. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI- середина XIX в.). -Москва, 1958. 224 с.
10. Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI- XVIII. М-Л. 1954.
11. Лунин Б.В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. - Т.: Наука, 1965.-407с; Он же. Историография Общественных наук в Узбекистане. Библиографические очерки. -Т., 1974.
12. Мухамеджанов А. Характеристика основных изданных источников по взаимоотношениям Бухарского ханства с Россией в 20-50 - годах XIX в. -Ташкент,1955.
13. Мухаммаджонов А.Р., Нетьматов Т. Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар.(XIX асринг 20-50 йиллари). -Т.Фан. 1957.
14. Проф.Фитрат. Три документа по аграрному вопросу в Средней Азии (1.Вакуфная запись Шейбани хана. 2.Дарственные записи Эмир Хайдара на имя Сайид Ахмад Ходжеи.Письма эмира Насруллы к Хакиму Кушбеги). // Записки Института востоковедения АН СССР. Кн.2. 1933. С.69-87.
- 15.Решение объединенной научной сессии,посвященной истории Средней Азии и Казахстана.Т.1954.с.11.
16. Семенов А.А. История Шугнана.-Ташкент.1916.
17. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР.тт.1-11.Т. 1952-1987; Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан.История./ Состав.Д.Ю.Юсупова,Р.П.Джалилова.-Ташкент,1998.
18. Чехович О.Д. Об изучении терминология исторических источников // Общественные науки в Узбекистане. -Т.,1962. №6. С.46-49.
19. Чехович О.Д. О ходе истории-терминологических исследования. // Общественные науки в Узбекистане. -Т.,1965. №4. С.56-63